

De kerstening van het westelijk kustgebied van Rijnland

door Aad van der Geest

Inleiding

De huidige stad Utrecht is ontstaan op en rond het voormalige Romeinse castellum *Trajectum*. Dit castellum lag bij een oversteekplaats aan de Rijn en was hier dan ook naar vernoemd. Het was regelmatig ingedeeld met twee elkaar kruisende wegen langs elke as van het complex. De *Via Principalis* van oost naar west en de *Via Praetoria* van noord naar zuid. Deze wegen kruisten elkaar in het midden en op de noordwesthoek hiervan bevond zich een Romeins tempeltje. Trajectum staat niet op de bekende Romeinse reiskaart de *Tabula Peutingeriana*¹. Wel treffen we de naam aan op het *Itinerarium Antonini*² uit de 3^e eeuw. Blijkbaar lag het *castellum Trajectum* niet direct aan de Limes weg zelf, maar aan een doodlopende zijweg ervan. Deze zijweg liep naar de oversteekplaats (trajectum) die uitkwam op een door de Romeinen beheerd landbouwcomplex op de noordoever. Toen de Romeinen aan het eind van de derde eeuw of mogelijk iets later de Rijn grens definitief verlieten werd het castellum, of de overblijfselen ervan, als steunpunt afwisselend door Friezen en Franken in bezit genomen.

Afbeelding 1 Impressie van het Romeinse castellum 'Trajectum' in Utrecht. Foto: 2000 jaar Utrecht in 2 minuten, februari 2023, door Raphael Klijn

¹ Romeinse reiskaart, die zijn oorspronkelijke aanvang onder Keizer Augustus (27 BC-14 AD) beleefde. Daarna vele malen tot en met de 4^e eeuw aangepast. De laatst bewaarde kopie dateert van de 13^e eeuw en kwam in 1507 in handen van Konrad Peutinger, vandaar de naam.

² Reiskaart in afstanden van de destijds bekendste landen en plaatsen in de klassieke wereld van de 3^e eeuw. Officieel bekendstaand onder de naam: *Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti*. Hier staat Trajectum wel op vermeld.

Rond het jaar 630 was het in Frankische handen en Koning Dagobert I stichtte op de plek van het voormalige Romeinse tempeltje een Christelijk kerkje. Hij wijdde dit aan de apostel Thomas en het is daarmee het oudste Christelijke kerkje in de noordelijke Nederlanden. Ongeveer op die plek zou later de Utrechtse Dom verrijzen. Koning Dagobert schonk het kerkje aan de bisschop van Keulen, met dien verstande dat deze dan wel de Friezen moest bekeren. Dat is hem nooit gelukt. Bonifatius kon een latere claim van Keulen op Utrecht in 753 door middel van een brief aan de Paus en het doen van een concessie aan Pepijn III (de Korte) voorgoed afwenden (maar dat terzijde). Rond het jaar 650, namen de Friezen de macht van de Franken in dit gebied weer over en verwoestten het St. Thomaskerkje tot op de grond.

De Angelsaksische missionarissen

De toenmalige Friese koning Aldgisl³ stond later wel een tijdelijk verblijf van de Angel-Saksische missionaris *Wilfrith* toe. Deze Wilfrith van York verbleef in Friesland van 678 tot 679 en was later in Engeland de leermeester van *Willibrord*. Onder Friesland (Frisia) verstaan we in die tijd de kuststreken van het huidige Noord- en Zuid-Holland, Friesland zelf en het gebied ten zuiden van het Almere tot en met de grote rivieren. In 689 versloegen de Franken onder hun Hofmeier Pepijn II⁴ de Friezen onder Radboud in de slag bij Dorestad en heroverden alle gebieden ten zuiden van de oude Rijn. Ze verzochten de Angel-Saksische monnik Willibrord om met enige helpers deze heidense Friezen te bekeren. De Frankische expansie ging altijd hand in hand met de uitbreiding van het Christendom. De heidense oorlogsgoden van de onderworpen volkeren zorgden alleen maar voor spanning en daar zaten de Franken niet echt op te wachten. Een Christelijke staatsgodsdienst waarbij zij zelf een vinger in de pap hielden, bood veel meer politieke voordelen. In 690 kwam Willibrord met zijn helpers aan op de kust van *Francia*⁵ zoals hij later zelf zou vermelden, en bezocht hij Pepijn II.

Willibrord stond onder directe bescherming van deze Pepijn, die hem het op de Friezen heroverde voormalige castellum *Trajectum* aanwees als uitvalsbasis voor zijn missiewerk. Willibrord reisde tot tweemaal toe naar Rome en werd in 695 door Paus Sergius I, tot Aartsbisschop der Friezen gewijd. Op de plek van het hoofgebouw van het voormalig castellum bouwde hij een kerk met

Afbeelding 2 Willibrord met twee metgezellen. Bibliothèque Nationale, Paris

³ *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*, door Beda, AD 731. Boek (hoofdstuk) V, over het missiewerk in Friesland. Beda noemt als enige in de geschiedenis de Friese koning Aldgist (Aldgisl).

⁴ Pepijn II was Hofmeier onder de Frankische koning Theudebert III. In de praktijk regeerde Pepijn het land meer en beter dan de Frankische koning zelf. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Karel Martel, de vader van Karel de Grote.

⁵ Willibrord schreef dit in AD 728 toen west Nederland al door de Franken veroverd was, vandaar Francia.

klooster, die beiden aan St. Salvator werden gewijd. Op zijn verkenningstochten kan hij ook onze regio aangedaan hebben, maar tot concrete bekerings heeft dit niet geleid. In 698 schonk Irmina van Oeren, de schoonmoeder van Pepijn haar deel van de Villa Echternach⁶ bestaande uit een kloostertje, een kerkje en landerijen aan Willibrord. In 706 kwam daar nog het deel van Pepijn zelf en zijn vrouw Plectrudis bij. Op dit deel had Willibrord reeds een groter klooster gebouwd in het veilige Frankische achterland als basis voor zijn Friese missie. In 714 kwam Pepijn II na een lang ziekbed te overlijden en brak er in het Frankische rijk een burgeroorlog uit. Deze duurde van 714 tot 718. Radboud heroverde de in 689 verloren gegane gebieden weer op de Franken en Willibrord en zijn helpers namen de wijk naar Echternach. In 719 namen de Franken onder leiding van de onwettige zoon van Pepijn II, Karel Martel, de macht van de Friezen nu definitief over en kon Willibrord zich blijvend in Utrecht vestigen. Dit was ook het jaar dat Bonifatius zich voor het eerst bij hem voegde. Tevens kreeg hij de bevestiging van het reeds eerder uitgevaardigde privilege op het tiende deel van de Koninklijke inkomsten. Rond 720 herbouwde hij de verwoestte St. Thomaskerk die hij aan de patroonheilige van zijn Frankische beschermers St. Maarten wijdde. In 723 schonk Karel Martel het Frankische Koningsgoed in de omgeving, inclusief de voormalige castella “Trajectum” (Utrecht) en “Fectio” (Vechten) aan de kerk van Utrecht.

Willibrord en Bonifatius

Om de kerstening van wat nu Nederland boven de grote rivieren is te begrijpen moeten we terug naar de 7e en 8e eeuwse politieke omstandigheden. In die periode was er in feite een wankel machtsevenwicht tussen Franken en Friezen in het midden van ons land. Zowel Wilfrith van York als later Willibrord kregen in die periode geen vat op de kerstening onder de Friezen. In 695 werd Willibrord nog tot Aartsbisschop der Friezen gewijd, maar nauwelijks drie jaar later ontving hij een kloostertje in Echternach als een soort uitvalsbasis of toevluchtsoord waar hij graag en vaak verbleef. Waarom koos hij zijn hoofdverblijf zo ver bij zijn missiegebied vandaan? Dit had ook dichterbij gekund want het reizen was toentertijd een tijdrovende onderneming die hem vaak

Afbeelding 3 Basiliek van Echternach. Hier ligt Willibrord begraven. Foto Raimond Spekking 2017

⁶ Echternach ligt in de regio Mullerthal aan de oever van de Sûre, in het oosten van het Groothertogdom Luxemburg.

weggehouden moet hebben van zijn oorspronkelijke opdracht. Vanaf 719 - 720 werd het politieke klimaat stabiel maar Willibrord was toen reeds begin zestig. Wat voor die jaren toch al een respectabele ouderdom was. Tot 722 werd hij bijgestaan door Bonifatius⁷ maar wegens steeds weer oplopende meningsverschillen vertrok de laatste naar Thüringen om daar zelfstandig te gaan missioneren. Willibrord was de eerste Aartsbisschop der Friezen, maar zijn wijding heeft niet tot de stichting van een Fries Bisdom of kerkprovincie geleid.

In 731 schreef land- en tijdgenoot van Willibrord *Beda*, in zijn *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*⁸ dat:

Willibrord oud en moe was, na veel strijd te hebben geleverd in de Hemelse krijgslid.

En verder: *dat hij met heel zijn hart verlangde naar het geschenk van de Goddelijke beloning.*

Hij zou er oud en moe gestreden nog acht jaar op moeten wachten. Het is zelfs maar de vraag hoe vaak hij zich hier in onze gewesten nog zelf met het missioneringswerk zal hebben beziggehouden. Het vermoeden bestaat dat hij het laatste decennium van zijn leven wel in Echternach doorgebracht zal hebben. Na zijn overlijden in 739 bleef de Utrechtse bisschopszetel onbezet en kwam Keulen later met de oude claim op Utrecht op de proppen, hen ooit door Dagobert I toegezegd. In een brief uit 753 verdedigde Bonifatius zich tegen die aanspraken van Keulen bij Paus Stephanus II. Evenzo richtte hij zich tot Pepijn III (de Korte). Keulen had alleen recht op Utrecht als de Friezen door hen bekeerd zouden worden maar dat hadden zij echter nagelaten. Bonifatius wilde een nieuw zelfstandig Bisdom Utrecht oprichten met St. Salvator als patroonheilige. Pepijn bevestigde de Utrechtse rechten aan Bonifatius met dien verstande dat zulks alleen van kracht kon worden onder het Frankische Patronaat van *St. Maarten*. Een concessie waar Bonifatius maar al te graag aan voldeed.

De Goederenlijst van St. Maarten en de vermelding van Oegstgeest

De St. Maartenskerk van Utrecht werd op die manier het middelpunt van het geestelijk en cultureel leven in het midden en westen van wat nu Nederland is. In 754 werd Bonifatius bij Dokkum vermoord, maar hij en Willibrord stonden aan de wieg van de Friese kerstening, die later door de Fries Liudger⁹ verder uitgebouwd zou gaan worden. Met name de opvolgers van Willibrord, Bonifatius en Liudger kregen van Frankische edelen en later ook van lokale grootgrondbezitters vele schenkingen ten bate van de Utrechtse St. Maartenskerk, met deze St. Maarten dus als Frankische patroonheilige. Deze schenkingen werden uitgevaardigd op privileges, losse donaties, schenkingsoorkonden en giftbrieven. Dit begon met een schenking van Karel de Grote uit 777 die de *Ecclesia Upchirica in Dorstado* schonk aan de ecclesiam Sancti Martini. Aan deze schenkingen lag de herbevestiging van 719 betreffende het eerder uitgevaardigde privilege op het 10^e deel van de koninklijke inkomsten ten grondslag (zie ook pagina 2). In de winter van 856-857 kozen de Vikingen, Utrecht uit voor hun winterkamp en moest de toenmalige bisschop Hunger vluchten. Hij ging in ballingschap naar Odiliënberg in Limburg en later naar Deventer aan

⁷ Bonifatius kwam voor het eerst in 716 naar hier, maar keerde naar Engeland terug, om hier in 720 definitief te blijven.

⁸ Beda, AD 731, Boek V, over zijn tijd en landgenoot Willibrord.

⁹ Liudger stamde uit een Fries adellijk geslacht, hij was de opvolger van Willibrord en Bonifatius, maar kreeg in het westelijk kustgebied geen vaste grond onder de voeten. Hij kreeg weliswaar het predicaat Apostel der Friezen, maar predikte toch met meer gevolg in Twente en Thüringen (Duitsland).

de IJssel. Na de moord op de laatste Vikinghoofdman in West-Nederland, Godfried in 885, nam de dynastie van de Gerulfingen¹⁰ de plek in van de Utrechtse bisschop. Dit betekende een enorme inkomstenderving voor Utrecht. De laatste bisschop in ballingschap, Balderik, liet bij zijn terugkomst in Utrecht in ca. 925 alle losse schenkingsoorkonden en giftbrieven in één keer op perkamenten vellen afschrijven. Deze staan nu bekend onder de naam de Goederenlijst van St. Maarten. In 948 wordt deze lijst aan de Duitse koning Otto I voorgelegd en bevestigd. Het oudste

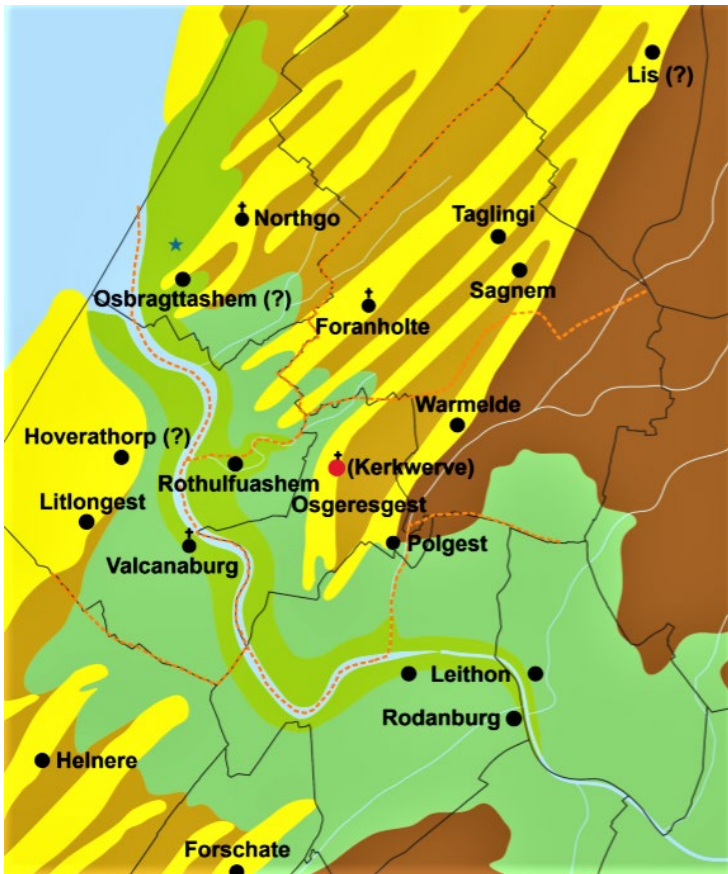
Bisschoppen van Utrecht die in Ballingschap regeerden		
Hunger	ca. 854-866	Vluchtte voor de Noormannen uit Utrecht. Heiligverklaard.
Alfried	ca. 866-867/879	Regeerde in ballingschap
Adelbold I	867/879-898	Ook genaamd Odilbald. Regeerde in ballingschap
Egilbert	899	Ook genaamd Engelbert of Egibold. Regeerde in ballingschap
Radboud	899-917	Regeerde in ballingschap. Heiligverklaard.
Balderik	918-975	Keerde terug naar Utrecht. Herbouwer St Maartenskerk.
inkomstenderving in het westen		Ca. 925
In 948 wordt de Goederenlijst aan Otto I voorgelegd en bevestigd.		

Afbeelding 4 Lijst van Utrechtse bisschoppen in ballingschap. Tussen 880 en de terugkeer van bisschop Balderik in 925, deden de Utrechtse bisschoppen goede zaken in het zogeheten Oversticht, te weten Overijssel en Drenthe. Hier veroverden ze grote gebieden inclusief het stroomgebied van de IJssel en de daarbij behorende handels inkomsten. In de naam van God, waren ze geen haar beter dan de (toen nog) Friese graven in het westen

afschrift uit ca. 1095 berust in de British Library in Londen, een onderdeel van The British Museum in Great Russellstreet.

Op die manier trachtte bisschop *Balderik* zijn oude aanspraken op de verloren gegane gebieden terug te krijgen. Op die lijst staat onder andere de naam *Osgeresgest*. Gest (geest) is de strandwal waarop het oorspronkelijke bezit van Osger/Oscar gelegen zal hebben. Omdat destijds alleen de monniken konden lezen en schrijven, kwamen de plaatsnamen op de Goederenlijst voort uit het fenomeen *Sound Into Spelling*; *De monnik schreef op wat hij te horen kreeg in de landstaal van die tijd en vertaald in zijn eigen kerklatinse spelling kwam tevoorschijn, wat wij nu lezen*. Noordelijk van het oorspronkelijke *Osgeresgest*, in die prachtige bocht van de strandwal Sassenheim - Oegstgeest ligt de opvolger van wat eens het oudste kerkje van de regio Rijnland was, *het Groene Kerkje* of *Willibrordkerk* (zie rode stip). Vroeger heette het hier *Kerkwerve*. De eerste moederkerken in west Nederland zijn op Frankische domeingoederen of geschonken privé

¹⁰ De Gerulfingen zijn genoemd naar de stamvader van dit geslacht te weten de eerste graaf van het piepkleine graafschapje aan het einde van de Rijn, Gerulf. (889) Dit graafschapje was hoogstwaarschijnlijk geënt op de eerdere visrechten in hetzelfde gebied. Deze visrechten staan reeds op het oudste deel van de Goederenlijst, opgedragen aan ook een Gerulf.

Afbeelding 5 Oegstgeest en omgeving

landerijen gesticht en vormden als het ware enclaves in het destijds nog overwegend Friese achterland. Het aan Willibrord uitgevaardigde privilege op het tiende deel van de Koninklijke inkomsten zal hier mogelijk ook niet vreemd aan zijn geweest. Veel heeft het hem overigens niet gebracht, tot een Friese kerkprovincie is het onder Willibrord dus nooit gekomen. D. P. Blok tekent in zijn boek over de Franken het noordelijk deel van Rijnland aan als zijnde Karolingisch Koningsgoed¹¹. Het is goed mogelijk dat Gerulf 's visrechten uit de Goederenlijst van St. Maarten en later de vorming van het Graafschapje aan het einde van de Rijn hier op teruggaan. De locatie in Oegstgeest was goed genoeg voor de oudste Rijnlandse Moederkerk op die uiterst markante plek langs een doorgaande landweg. Er moet in die tijd toch een bijzondere aantrekkingskracht

vanuit gegaan zijn. Niet zoals gebruikelijk was aan een waterloop, maar aan de doorgaande landroute van noord naar zuid, die Maasland, Rijnland en Kennemerland met elkaar verbond.

Willibrord kan niet persoonlijk verantwoordelijk worden geacht voor de kerkstichting van Oegstgeest. *Feit is dat hij reeds in 731 door een land- en tijdgenoot als oud en moe bestempeld werd, verlangend naar het einde.* En dan te bedenken dat de Historia van Beda met de hand geschreven is geworden en jaren in beslag moet hebben genomen voordat het in 731 eindelijk het daglicht zag! Latere missionarissen moeten verantwoordelijk voor de kerkstichting van Oegstgeest worden geacht. Op de goederenlijst van de St. Maartenskerk te Utrecht komt de naam Oskerestgest zo fraai voor. De naam Kerkwerve zoeken we in deze lijst echter tevergeefs dus bestond die naam tijdens de oorspronkelijke totstandkoming van de Goederenlijst blijkbaar niet,

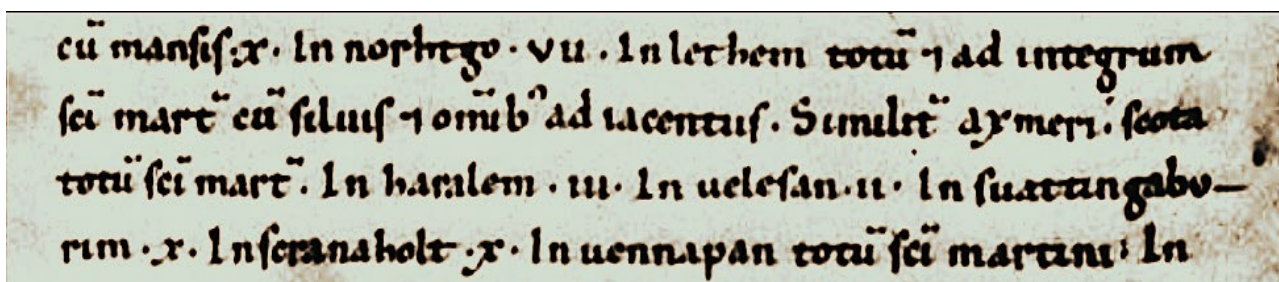
vi. In uuest sagnē totū absq. ii. mansa. In liufna. v. In uuar melde. iii. In of geres gest. ii. In polgest. ii. In husir gest. iii. In of lem. ii. In uuilkenhem cū omib' apendicus

Afbeelding 6 Passage uit de Goederenlijst van St. Maarten. Cotton Tiberias C.IX; folio 43. By personel permission of the British Library London. (30 oktober 1992) We zien o.a. West-Sassenheim, Lisse, Warmond, Oegstgeest en Poelgeest. Husingesgest, Oslem en Wilkenhem zijn (nog) niet geïdentificeerd.

¹¹ De Franken. D.P. Blok. Fibula-Van Dishoeck. Bussum 1968. Pagina 63

of werd als zodanig niet gebezigd. Wel komt die naam voor op enige aantekeningen van de abdij Echternach (zie pag. 9). In samenspraak met de Frankische heersers werd Kerkwerve/Oegstgeest gekozen als basis voor de kerstening van het westelijk kustgebied van de regio Rijnland.

Oegstgeest was de Rijnlandse moederkerk in die regio en naar verluidt werd vanuit dit Oegstgeest de eerste kapel in Noordwijk (Binnen) gesticht. De Schotse missionaris Jeroen¹² kwam rond 847 aan op de Hollandse kust en reisde meteen door naar bisschop Liudger in Utrecht.¹³ Deze stuurde hem rond 850 naar Norhtgo (Noordwijk) waar met medewerking van de bevolking een kapel werd gesticht. Dit bericht moet wel kloppen want op de Goederenlijst komt Norhtgo reeds voor met maar liefst zeven boerenhofsteden (Mansi). De kerk van Utrecht had hier inkomsten uit¹⁴ dus was het Christendom hier reeds in de samenleving doorgedrongen. De kapel werd geheel in de Frankische traditie gewijd aan St. Maarten. Het is niet voor de volle 100% duidelijk waar deze

Afbeelding 8 Passage uit Cotton Tiberias C.IX; folio 43. By personal permission of the British Library, London. (30 okt. 1992) We herkennen o.a. Norhtgo VII, Lethem totum (het kriebeltje is een afkortingsteken) Haarlem, Velsen en Vennep totum.

kapel ooit bestaan heeft. De volksmond plaatst deze kapel het liefst aan de Woensdagse Wetering daar waar deze voorheen de huidige Pickéstraat kruiste, ergens in de buurt van het Wilhelminahofje. In 856 kreeg Noordwijk medio augustus¹⁵ bezoek van een bende Vikingen, die later naar Utrecht door zouden trekken om daar hun winterverblijf op te slaan (zie pagina 4). Jeroen werd gevangengenomen en gedwongen aan de heidense goden te offeren hetgeen hij weigerde. De Vikingen martelden hem enkele dagen maar hij bleef volharden in zijn Christelijk geloof. Hierop werd hij onthoofd en de kapel verwoest. De plek van de onthoofding werd later Martelaarsveld of Jeroenskrocht genoemd.

Afbeelding 7 Leuning van de Sint Maartensbrug. Foto Josephine Kreffer 2025

¹² Jeroen was gezegd of van Schotse of van Ierse (Keltische) afkomst te zijn, hij moet echter het Noordzeegermaans machtig geweest zijn, om in deze contreien te kunnen prediken.

¹³ Liudger de bisschop van Utrecht regeerde van 848-854. Hij is dus niet te verwarren met de missionaris Liudger.

¹⁴ Hoeveel boerenhofsteden er dan destijds in totaal in Noordwijk waren, wordt hier niet duidelijk mee, want dan had er totum moeten staan. Dit zullen we dus nooit weten.

¹⁵ Ons land viel sinds 843 (verdrag van Verdun) onder het Middenrijk van Lotharius I, die overleed in september 855. De Vikingen verhoogden het jaar daarop onmiddellijk hun plunder activiteiten.

Dit zou in de buurt van het huidige Calorama gelegen zijn geweest. Zijn ontzielde en onthoofde lichaam werd heimelijk door de dorpelingen aan de oostkant van het dorp in het bos begraven¹⁶. Zijn graf werd bedekt met grove kiezelstenen en werd volgens de legende daarna vergeten tot dat het een dikke eeuw later door de boer Nothbodo werd teruggevonden. Deze werd in drie dromen door Jeroen aangesproken om zijn lichaam op te graven en het naar de abdij van Egmond te brengen. Toen hij weifelde werden zijn drie paarden gestolen, die zijn knecht later vlak bij het graf van Jeroen terugvond¹⁷. Het lichaam van Jeroen werd in schone linnen doeken gewikkeld en naar Egmond gebracht, echter zonder de schedel, die niet gevonden werd.¹⁸ Graaf Dirk II van Holland en bisschop Balderik van Utrecht gaven de overblijfselen van Jeroen rond 975 een plek in de nieuwe stenen abdij van Egmond vlak bij de relieken van Adelbert, een vroege missionaris uit die regio. Het in 975 officieel ingewijde Benedictijnerklooster in Egmond (zie pag.15) won hierdoor in politiek opzicht veel aanzien en tevens aan inkomsten als bedevaartsoord. Op de plek van het graf van Jeroen werd in dezelfde periode rond 975¹⁹ een houten kerkje gebouwd. Deze werd begin 12^e eeuw door een tufstenen zaalkerkje van 20 x 10 meter met een waarschijnlijk versmald recht gesloten koor vervangen.²⁰ Tijdens restauratiewerkzaamheden in de jaren 1970-1975 vond de archeoloog Herre Halbertsma binnen het schip van de Jeroenskerk de funderingsresten van dit tufstenen kerkje terug. Het opmerkelijke van deze vondst dat dat deze funderings sleuven gevuld waren met Romeins dakpanpuin en keien. We leerden eerder dat het graf van Jeroen afgedekt werd met kiezelstenen. Hoe kwam men in 856 nu aan (grove) kiezelstenen in Noordwijk? Het graf van Jeroen was er eerder dan de legende en ondanks dat verhalen in de volksmond niet altijd voor de volle 100 % blijken te kloppen, zit er aan de andere kant ook wel vaak een vorm van waarheid in.

Cees Beunder zocht de grove kiezel uit Noordwijk destijds als zijnde voormalig funderingsmateriaal voor het badhuis en het hoofdgebouw van het castellum *Nigro Pullum* te Zwammerdam.²¹ Het zou per schip naar Noordwijk vervoerd kunnen zijn geweest als fundering voor de 12^e eeuwse tufstenen kerk. Jeroen werd echter al in 856 begraven en zijn graf afgedekt met (grove) kiezelstenen. Als de overlevering klopt dan moet de kiezel al tijdens het aanleggen van het graf in de buurt aanwezig zijn geweest. In ieder geval vòòr de translatie van het lichaam in 975. Nu is kiezel op een afgedekt graf lang niet voldoende om een tufstenen kerk van 20 x 10 meter te funderen. Het is maar de vraag of de legende is ontstaan tijdens de bouw van de tufstenen kerk of later? In ieder geval had men op de plek van het voormalig graf van Jeroen, tijdens de bouw van die tufstenen kerk Romeins dakpanpuin en grove kiezel voorhanden. Waar het dan ook vandaan

¹⁶ Het meest in aanmerking komt de plek van de oude St. Jeroenskerk.

¹⁷ In de Blauwdotter van 2003 nr. 128. Noordwijkse legenden door Carel Voorhoeven.

¹⁸ Is bij de translatie van Jeroen de schedel door slimme Noordwijkers achtergehouden als relikwie of heeft de schedel het martelaarsveld nooit verlaten? Feit dat de schedel nog steeds niet boven water is.

¹⁹ Bisschop Balderik van Utrecht overleed in het jaar 975, gezien zijn inspanningen en medewerking aan de translatie van Jeroen naar Egmond lijkt het logisch dat hij voor zijn overlijden, samen met graaf Dirk II, ook toestemming voor de bouw van de 1^e (houten) Jeroenskerk heeft gegeven.

²⁰ Michel van Dam, 2025. Een grote kerk in een dorp dat mislukte als stad (de oude Jeroenskerk in Noordwijk) pag.35. Dit artikel grijpt terug op het verslag van Herre Halbertsma uit 1971 in het nieuwsbulletin nr. 70 van de KNOB over de opgraving tijdens de restauratie van 1970-1975 aan de St. Jeroenskerk te Noordwijk.

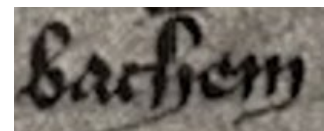
²¹ P.C. Beunder, Castella en Havens, Kapellen en Hoven pagina 104-105. Historische Kring Bodegraven, 1986.

oorspronkelijk vanuit het noorden, dwars over de strandwal (Voorstraat) heen met aan beide zijden bebouwing, richting huidige Herenweg. De rode stip linksboven geeft de vermoedelijke locatie van de houten St. Maartenskerk aan gesitueerd aan een Duinbeek, later Woensdagse Wetering genaamd. Het zwarte kruis geeft het martelaarsveld aan, waar de onthoofding van Jeroen nu exact heeft plaatsgevonden blijft onduidelijk.

Donkerblauwe pijl:	Woensdagse Wetering
Donkergroene pijl:	Groeneweg, liep van de huidige Schulpweg in NWH tot de Pickéstraat.
Rode pijl:	Lijdtweg, destijds ook Buer Padt.
Lichtgroene pijl:	Gooweg, liep van het huidige Noordwijkerhout, door tot in het dorp, waar het nu Voorstraat heet en ging door als Herenweg.
Oranje pijl:	Leeweg, is de huidige Achterweg, Nachtegaalslaan en Bronsgeesterweg.
Lichtblauwe pijl:	Maandagse Wetering, of ook wel, Ondiepe Rijn.
Grijze pijl:	Schilpweg, voorheen Sluispad en Hogeweg.
Rode stip:	Mogelijke voormalige locatie van de St. Maartenskerk (851)
Zwart kruis:	Martelaarsveld- Calorama.

De akten/oorkonden van 1063, 1064 en 1148

Er is in feite weinig betrouwbaar historisch materiaal betreffende de vroege kerstening in het westelijk kustgebied van Rijnland voorhanden. In een breder perspectief hebben we in het westen van de huidige provincies Noord-en Zuid-Holland te maken met vijf zogeheten Moederkerken. Te weten; Vlaardingen, Oegstgeest, Velsen, Heiloo en Petten. Deze Moederkerken zouden dan door Willibrord of één van zijn eerste metgezellen gesticht zijn geworden. Dan zouden die namen al vroeg op oorkonden of lijsten voor hebben moeten komen, hetgeen niet het geval is. De oudste getuigenis van plaatsnamen in de landstaal is de eerder aangehaalde Goederenlijst van St. Maarten. Deze begint in 777 met een schenking van Karel de Grote van de bovenkerk in Dorestad aan Utrecht. Willibrord (739) en Bonifatius (754) waren toen allang overleden. Liudger overleed in 809 maar er zijn geen overleveringen van kerkstichtingen in het westelijk kustgebied van zijn hand. Liudger werkte veel rond Ootmarsum, Oldenzaal en in Thüringen. Tussen 777 en de vlucht van de Utrechtse bisschop in 856 naar Limburg, komen er voor het eerst in de geschiedenis namen uit het westelijk kustgebied in geschreven vorm voor. Utrecht had zeker inkomsten uit die genoemde plaatsen anders hadden ze niet op die Goederenlijst gestaan. Het is overigens ook nog maar de vraag of er in al die plaatsen kerken of kapellen waren. In het geval van Oegstgeest en Noordwijk kunnen we dat positief bevestigen. De kerken van Voorhout en Sassenheim worden beiden door Melis Stoke²⁴ rond het midden van de 10^e eeuw vermeld maar moeten rond 975 gesteld worden, vanwege de inwijding van de abdij Egmond dat jaar. De vermelding van de kerk van Sassenheim berust overigens op een foutieve interpretatie van de naam Bakkum geschreven als Bachem, waarbij de B op een S lijkt.

Afbeelding 10 (Schenking Dirk II en Hildegard aan de abdij Egmond, ARA 's-Gravenhage)

²⁴ De rijmkroniek door Melis Stoke (1235-1305) kroniekschrijver der Hollandse graven. Historisch genootschap, nieuwe serie nrs. 40 & 42. HES Uitgevers, Utrecht 1983. Eerste boek pagina 31 en 32

De Goederenlijst had tot doel hernieuwde aanspraken op voormalige bezittingen en inkomsten van de Utrechtse St. Maartenskerk van vòòr en nà de Noormannen/Viking periode te doen gelden. Er werd gebruik gemaakt van de bestaande gegevens van vòòr 856 maar ook van in een later

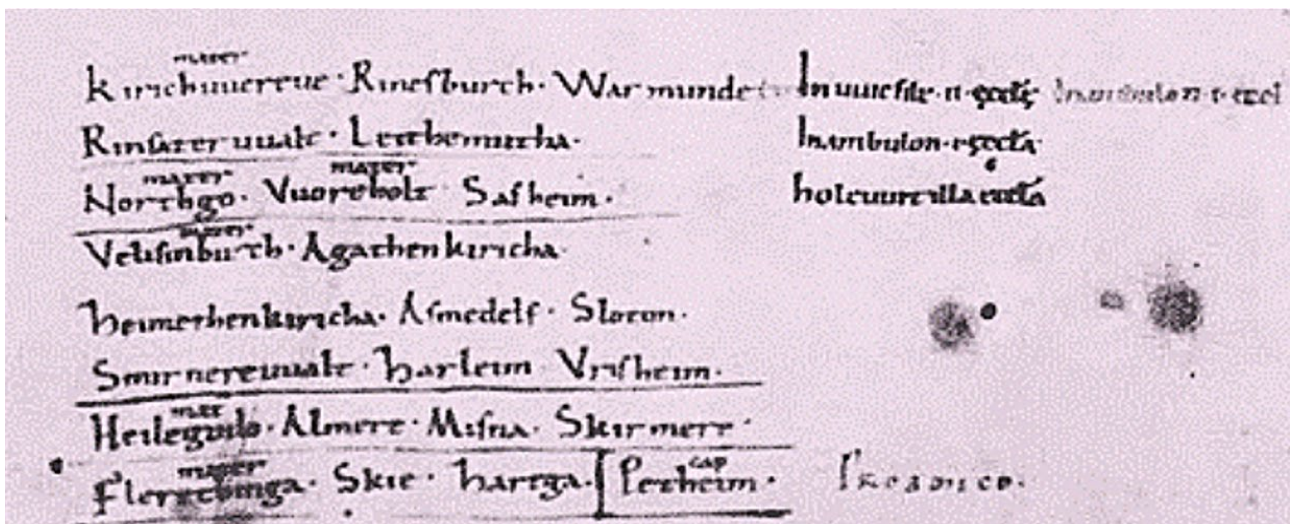
Flardinghe 1, Kiericwerus 2, Velsereburg 3, Heiligelo 4, Pethem 5, aliquando a Karolo et orthodoxis partibus aliis beato Willibrordo, patrono nostro ac prime sedis nostre archiepiscopo, ad candem ecclesiam. Afternacensem tradite fuerant, sed a Theodrico comite ac filio ejus Theodrico fraterque eius Florentio invase atque propter continuam bellorum seditionem, emni episcopali jure neglecto, in potestatem episkopi synodali auctoritate redacte, fuerant, cum capellis infra nominatis: Harago 6, Sche 7, Rinesburg 8, Waninunde (of Warmunde) 9, Liethemuthon 10, Rinsaterwald 11, Asclekerwald 12, Agathenkiryca 13, Hemezenkiryca 14, Ascmannedilf 15, Spirneruuald 16, Sloten 17, Ecmunde 18, Alcmere 19, Scirmere 20, Alisnen 21, Woggungen 22, Aldenthorp 23, Vronlo 24, que neque in termino earum que modo matres sunt, quippe ubi neque terminatio ulla erat, neque ipse consecrate erant, atque ideao omnis decima secundum constituta canonum in manibus episkopi erat.

Afbeelding 11 De claim van Echternach uit 1063 met de plaatsnamen in de landstaal. Er staan echter plaatsnamen op vermeld, die in de tijd van de Goederenlijst nog niet bestonden.

stadium veranderde omstandigheden en nieuwe aanvullingen uit de 10^e eeuw. Grote gebieden met name in het westen van het land, waren na 885 en 889 stilzwijgend door graaf Gerulf en zijn nakomelingen overgenomen.

In de 11^e eeuw, in 1063, komt de abdij van Echternach ineens met een claim op de Friese kerken van de jonge graaf Dirk V op de proppen. Dit sluimerde al een tijdje en nadat zijn vader Floris I heel comfortabel (voor Echternach) op 28 juni 1061 kwam te overlijden tijdens een veldslag in de Betuwe tegen (ja juist) de troepen van de bisschop van Utrecht, kwam Echternach met de claim.

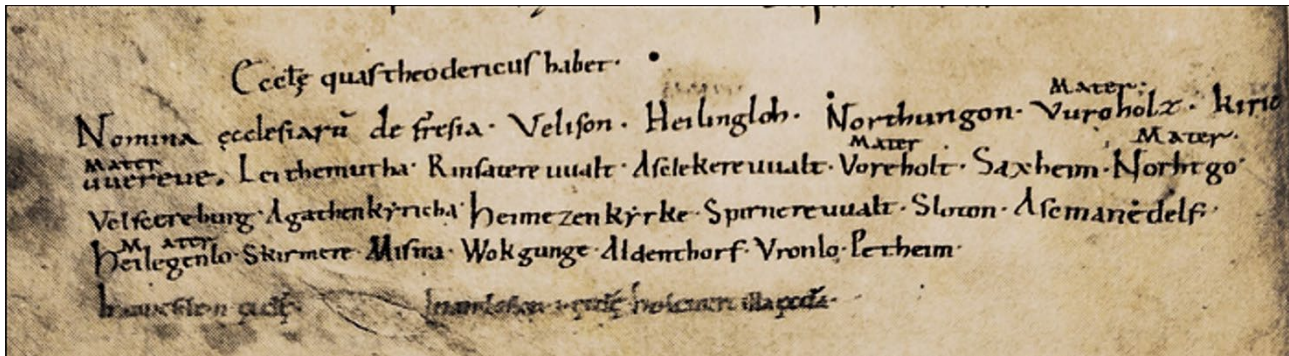
Voor wat Rijnland betreft zijn de namen van de veenontginningen ten noorden van de Rijn zoals; Liethemuthon, Rinsaterwald en Asclekerwald nieuw. Deze stonden niet op de Goederenlijst van St.

Afbeelding 12 De claim van Utrecht uit 1064, we lezen; Kerkwerve, Rijnsburg, Warmond, Rijnsaterwoude, Leimuiden, Noordwijk, Voorhout, Sassenheim, Velsen, Beverwijk, Heemskerk, Assendelft, Sloten, Spaarnewoude, Haarlem, Ursem, Heiloo, Alkmaar, Mijzen, Schermer, Vlaardingen, Schie, Hargen en Petten. De drie namen rechtsboven zijn latere interpolaties. We lezen; Terschelling, Ameland en Holwerd. Fragment uit het; Sacramentarium van Echternach, folio 1.

Maarten terwijl er dus wel een claim opgelegd werd. De claim bewijst op zijn gunstigst dat deze plaatsen in 1063 in ieder geval bestonden.

Het zoontje van Floris I, Dirk V, was op het moment van de Echternachse claim pas zes jaar oud. Zijn moeder Geertruida van Saksen wierp zich op als voogd. Het jaar daarop, op 30 april 1064, werd de druk nog hoger opgevoerd toen ook Utrecht met eenzelfde soort claim op de Hollandse kerken kwam (zie afbeelding 12).

Afbeelding 13 Een latere invoeging op de akte van 1148 begint met de woorden; Kerken die Dirk (VI) in bezit heeft. We lezen; Velsen, Heiloo, Noordwijk, Voorhout, Kerkwerve/Oegstgeest, Leimuiden, Rijnsaterwoude, Esselijkerwoude, Voorhout, Sassenheim, Noordwijk, Velsen, Beverwijk, Heemskerk, Spaarnewoude, Sloten, Assendelft, Heiloo, Schermer, Mijzen, Wognum, Ouddorp, St. Pancras en Petten. Fragment; Sacramentarium van Echternach, folio II.

Vreemd genoeg ontbreekt de naam Esselijkerwoude in dit lijstje, waar het een jaar eerder bij Echternach wel vermeld werd. De twee lijstjes zijn overigens niet compleet identiek maar vullen elkaar wel aan, hetgeen een indicatie is dat Utrecht en Echternach onder één hoedje speelde. Dit blijkt dan ook zo te zijn. In de akte van 28 november 1063 bevestigt bisschop Willem van Utrecht, de abt van Echternach in de helft van het bezit van de kerken en kapellen in het gebied van het huidige Holland. De andere helft was uiteraard voor hemzelf. Echternach moest de bisschop van Utrecht hier wel in betrekken omdat de kerken oorspronkelijk niet aan kloosters verbonden waren maar aan een Bisdom, in dit geval Utrecht. De akte zelf ging terug op de oorkonde van oktober 1049 waarin Keizer Hendrik III in tegenwoordigheid van paus Leo IX deze kerken gaf aan abt Theofried van Echternach. Deze kerken waren volgens de oorkonde door; Dirk III, Dirk IV en Floris I wederrechtelijk in bezit genomen. Dit is vreemd als je bedenkt dat zij de rechte opvolgers van Dirk I en Dirk II waren. Dirk I ontving in 922 de kerk van Egmond met al haar rechten in het toenmalige door hem bestuurde graafschap, van de West-Frankische koning Karel III. Echternach had hier dus het nakijken en stond toen in feite al met lege handen. Het klooster Egmond rond 950 door Dirk II gesticht werd aan God zelf opgedragen middels de monastieke kloosterterm *Deo Vacare*, letterlijk vertaald; (zonder andere verplichtingen) *vrij zijn voor God*. De latere oorkonde van 1148 was in feite een laatste poging van Echternach en Utrecht om de voormalige rechten en bezittingen, in wat inmiddels Holland was gaan heten, te verdedigen en veilig te stellen tegen de opkomende macht van de Hollandse graven en hun expansiedrift. Het mocht niet baten. Reeds in 1140 had Dirk VI de abdijen van Egmond en Rijnsbrug overgedragen aan paus Innocentius II en vielen dezen derhalve onder bescherming van het Vaticaan (zie ook pagina 18). De grafelijke kerken waren reeds eerder aan Egmond overgedragen. Ofschoon deze kerken oorspronkelijk onder het Bisdom Utrecht vielen, waren zij na de veel te lange afwezigheid van de Utrechtse bisschop door de

toenmalige West-Friese graven (later Hollands genoemd) overgenomen. Wat de Utrechtse bisschoppen tijdens hun ballingschap zelf in het (later zogeheten) Oversticht hadden gedaan, deden de Gerulfingen in het westelijk kustgebied.

De akte van 1148 begint met een latere invoeging en de aanhef; *Kerken die Dirk (VI) in bezit heeft*. Dit is een voorbeeld van een politiek steekspel omdat hiermee de oorkonde van 1140 veronachtzaamd wordt. (Zie pag. 10 en 18) Vreemd is dat Noordwijk en Voorhout tweemaal genoemd worden in twee verschillende handschriften. In feite is het administratief knoeiwerk.

In 1156 reizen de hofkapelaan van Dirk VI *Thitboldo* en de abt van Egmond *Walter* gezamenlijk naar Echternach om nogmaals de claim op de Hollandse kerken af te wijzen. Als doekje voor het bloeden worden 120 morgen land op het eiland Schouwen in Zeeland aan Echternach aangeboden. Dit was land in de nieuwe bedijking *Elkerzee* gelegen en de schikking werd door Echternach geaccepteerd. Dit bewijst dat de claim van Echternach in feite nooit gegrond kan zijn geweest. De latere abten van Echternach hebben dan ook nooit meer zo'n poging ondernomen. Als in 1178 de broer van graaf Floris III, te weten Boudewijn van Holland, bisschop van Utrecht wordt is het pleit beslecht. De grafelijke moederkerken en kapellen in het westelijk kustgebied waren inmiddels zoals gezegd ook al aan het klooster Egmond geschonken. Floris III kon in 1184 met een goed gemoed op pelgrimsreis naar Jerusalem. In 1189 ging hij nogmaals die kant op maar nu op kruistocht samen met zijn zoon de latere graaf Willem I, en met zijn zwager William the Lion. William was koning van Schotland en peetoom van Willem I. Deze derde kruistocht was geïnitieerd door paus Gregorius VIII en werd de kruistocht der koningen genoemd (1189-1192). De diverse legers werden onder andere aangevoerd door; koning Filips II van Frankrijk, koning Richard Leeuwenhart van Engeland en keizer Frederik Barbarossa van Duitsland. Frederik Barbarossa verdrong bij het oversteken van de rivier de Saleph in Anatolië²⁵ op 10 juli 1190. Floris III overleed op 1 augustus 1190 aan de pest en werd door zijn zoon Willem in de Petruskerk te Antiochië begraven²⁶ vlak bij de keizer.

Van de kerken ten zuiden van de Oude Rijn is de kerk van *Valkenburg* ongetwijfeld de oudste. De overblijfselen van het voormalig Romeinse castellum Praetorium Agrippinae op de terp van Valkenburg boden uiteraard de ideale stelplaats voor een vroeg kerkje. Dit kerkje had als patroonheilige St. Lambertus. Deze heeft uiteraard nooit in het Rijnland vertoefd en had zijn werkterrein rond Maastricht en Luik. Toch is hij desalniettemin als patroonheilige in Valkenburg in Zuid-Holland terecht gekomen. Volgens zeggen zou er in dit Valkenburg al in de 9^e eeuw sprake van een paardenmarkt geweest zijn, teken van een zekere regionale belangrijkheid. Tegenwoordig wordt deze paardenmarkt elk jaar op de 2^e woensdag in september gehouden. Valkenburg komt als *Valcanaburg* tevens voor op de Goederenlijst van St. Maarten.

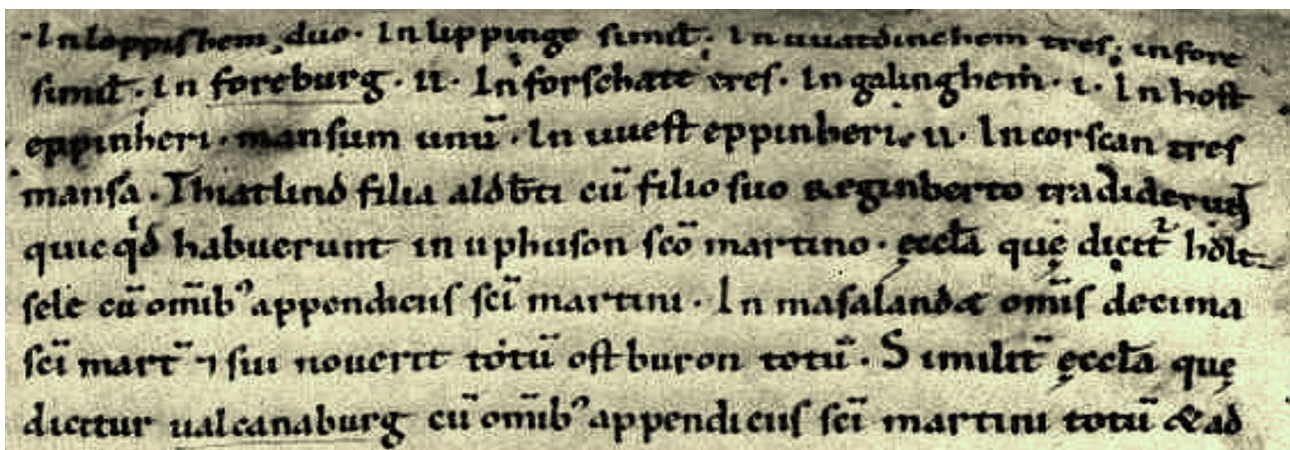
Wassenaar komt onder die naam op de Goederenlijst niet voor, neemt niet weg dat de plek zelf onder een andere naam al eerdere bewoning gekend kan hebben. Hetzelfde zien we immers bij Voorhout dat onder die naam ook niet op de Goederenlijst vermeld wordt. Pas rond 975 wordt Voorhout als Foranholte in een oorkonde van Dirk II vermeld. Wassenaar heeft wel eind 11^e of begin 12^e eeuw een tufstenen kapel of kerk gehad, gezien de onderdelen van een tufstenen muur

²⁵ Anatolië was de naam van het gebied dat we nu Turkije noemen.

²⁶ Antiochië is het huidige Antakya in zuidoost Turkije, het is het Turkse equivalent van de oorspronkelijke naam.

aan de noordzijde van de huidige kerk. Dit is een overblijfsel van het oorspronkelijke Romaanse kerkje dat op een duintop lag, omgeven door een ringgracht. Dit kerkje had mogelijk een houten voorganger. De patroonheilige van de oorspronkelijk Rooms-Katholieke kerk was Willibrord. Deze had met de stichting uiteraard niets van doen gehad maar is waarschijnlijk in de 11^e of 12^e eeuw in de tijd van de claims van Echternach en Utrecht uit voorzorg opgevoerd. Van 1063 tot 1178 heeft de Utrechtse bisschop invloed op Holland uit kunnen oefenen en is mogelijk verantwoordelijk geweest voor de bouw van enkele of meerdere tufstenen kerken in het westelijk kustgebied. Dit was duidelijk bedoeld om de gelovigen aan zich te binden. Meerdere kerken kregen in die periode Willibrord als patroonheilige toebedeeld als voorwendsel ooit onder Utrecht te hebben behoord. Op die manier trachtte Utrecht de claims kracht bij te zetten. Het zegt echter helemaal niets over het feit dat Willibrord hier zelf ook maar iets mee van doen gehad zou kunnen hebben.

Voorschoten komt als *Forschate* wel op de Goederenlijst voor, met inkomsten voor de St. Maartenskerk uit drie boerenhoeven. Archeologisch onderzoek uit 1961 wees uit dat de eerste tufstenen kerk uit het einde van de 10^e eeuw of begin 11^e eeuw dateert, gebouwd op een duintop van de meest oostelijke strandwal. Bij bouw van de nieuwe kerk in 1868 bleek dat in de funderingen van die oudste kerk van Voorschoten tufsteen en trachiet waren gebruikt.²⁷ Beide bouwmaterialen zijn vulkanische stollingsgesteenten en kwamen meestal uit de Eifel in Duitsland. Dit moet van de kerk uit de 10^e of 11^e eeuw geweest zijn. Op de plek naast de kerk zou er voorheen een kapel gestaan hebben waarin de Heren van Voorschoten begraven zouden zijn geworden.

Afbeelding 14 Fragment van de Goederenlijst, Cotton Tiberias C.XI folio 43, (by personal permission of the British Library, London 30 okt. 1992), we lezen op de bovenste regels; Loppishem, (Lopsens, een later klooster bij Leiden), Lippinge, Watdinchem (ter Wadding), Fore (Veur), Foreburg, Forschate tres (mans), Galinghem? Hosteppinheri en West-eppinheri?, Corscan?, Uphuson?, Holtsele (Honselersdijk of Naaldwijk), Masalanda, Ostburon? en Valcanaburg.

De patroonheilige in de middeleeuwen was St. Laurentius. De kerk had onder andere kapellen in Veur, gewijd aan St. Agatha en later ook wel Veurkapel genoemd. Nog een andere kapel gewijd aan St. Nicolaas stond ooit op de plek van de voormalige zilverfabriek van de Koninklijke Kempen & Begeer aan de Leidseweg. Ook Voorschoten kan bogen op een traditie van een vroege paardenmarkt, waarschijnlijk vanaf de 13e eeuw, hetgeen ook weer de belangrijkheid van deze plaats aantoont. Tegenwoordig elk jaar gehouden op de laatste zaterdag van juli.

²⁷ De oudste kerken van Holland, door Elisabeth den Hartogh. Matrijs 2002 pagina 198.

Dit artikel beschreef het wel en wee van de kerstening van het westelijk kustgebied van met name het Rijnland. Een globaal overzicht van een reis beginnende bij Wilfrith en Willibrord tot Liudger. Ook vermeldingen van plaatsnamen inclusief de zogeheten Mansi of boerenhofsteden en een enkele kerk op de Goederenlijst van St. Maarten. Deze lijst getuigt wel van de invloed van de Utrechtse kerk in het Rijnland, maar er staan in ons gebied geen kerken op vermeld. Er staan überhaupt weinig kerken op de Goederenlijst vermeld. De latere oudste kerken vinden we bij uitstek terug op het strandwallenlandschap van het westelijk kustgebied. Dit geldt voor het Maasland, het Rijnland en Kennemerland. Leiden valt hierbuiten omdat het niet aan de landverbinding van Monster, Oegstgeest, Haarlem richting Alkmaar lag. Pas eind 14^e eeuw zou een oostwaarts gerichte verbinding Oegstgeest – Leiden op instigatie van Aelbrecht van Beieren zijn aangelegd. Dit is de huidige Rijnsburgerweg. Leiden had sinds 1121 wel een kapel, gewijd aan St Pieter.

In 785 onderwerpt Karel de Grote de weerbarstige Friezen definitief en komt het gebied tot aan de Lauwers onder Frankische heerschappij. Tevens verbiedt Karel de heidense rituele

lijkverbrandingen die plaats moeten maken voor inhumaties (begravingen). De eeuw daarop wordt vooral gekenmerkt door de invallen en aanwezigheid van Vikingen en Noormannen. Het zal duidelijk zijn dat hun aanwezigheid de voortgang van het missioneringswerk niet echt bevordert heeft. Dan in 885 wordt de laatste Viking hoofdmans in het westelijk kustgebied, Godfried, vermoord. Alles bij elkaar opgeteld is inmiddels wel gebleken dat het ontluikende religieuze leven, tijdens de

Afbeelding 15 Impressie van een vroegmiddeleeuws zaalkerkje

afwezigheid van de Utrechtse bisschoppen in ballingschap tussen 856 en 925, er niet op vooruit is gegaan. De bevolking en de eventueel nog aanwezige missionarissen werden toch wel aan hun lot overgelaten. Tijdens deze ballingschap krijgt één der verantwoordelijken voor het uitschakelen van Godfried in 885, Gerulf, op vier augustus 889²⁸ verschillende goederen in zijn eigen graafschap, tussen Rijn en Suithardeshage.²⁹ Deze werden hem geschonken door de koning van oost Francië, Arnulf van Karinthië. Op deze oorkonde staan echter nog steeds geen kerken vermeld. Dat

²⁸ Koch A.C.F. Oorkondeboek van Holland en Zeeland tot 1299. Martinus Nijhoff 's-Gravenhage 1970 nr. 21

²⁹ In feite moeten we dit lezen als: tussen de Rijn(mond) en Suithardeshage. Dit graafschapje was gelegen aan het eind van de Rijn, en Suithardeshage was de oostelijke begrenzing. Waarschijnlijk bestaande uit een voormalig Romeins Limes castellum langs de Rijn of de overblijfselen daarvan. De omvang van het graafschapje was geënt op de voormalige visrechten van ook al een Gerulf uit de Goederenlijst. Het zal niet groter geweest zijn dan de oorspronkelijke omvang van de vroomvisserij van de graven in hetzelfde gebied. Dit was het Rijnland in statu nascendi.

verandert als Dirk I op 15 juni 922³⁰ onder andere de kerk van Egmond verkrijgt van de west Frankische koning Karel III. Dit kerkje zou volgens zeggen gebouwd zijn over het graf van de missionaris Adalbert aan de rand van de duinen, ter hoogte van het toenmalige Egmond.³¹ De kerk uit de oorkonde zal waarschijnlijk een vroegmiddeleeuws zaalkerkje of mogelijk niet eens veel meer dan een kapel geweest zijn. In ieder geval lagen de oorspronkelijke nederzetting Egmond en de kerk vlak bij elkaar.

Als Karel de Grote in 814 komt te overlijden, neemt het aantal Noormannenplundertochten toe. Rond 830 sluiten de Deense broers Rorik en Harald Jr. een verbond met de kleinzoon van Karel de Grote, te weten Lotharius I³², om de gebieden van West-Frisia en Zeeland tegen Viking aanvallen te vrijwaren. In 839 krijgen zij Dorestad in leen. In 844 overlijdt Harald en in 855 Lotharius I. In datzelfde jaar doen Rorik en zijn neef Godfried een poging om in hun vaderland Denemarken de macht te grijpen, maar dat mislukt. Rorik trekt zich terug in Kennemerland, niet onmogelijk in Hallum³³ vlak bij Egmond. De Noormannen veroveren Utrecht in 856 en de bisschop moet vluchten. Kennemerland heeft in die jaren geducht van de Vikingen te lijden, zo erg dat de bevolking naar de wapenen grijpt. Rond 862 wordt Rorik tijdelijk uit Frisia verdreven maar komt hij rond 870, bekeerd tot het Christendom en als officieel vazal van Karel de Kale, terug in Hallum. Na 873 horen we niets meer van hem, maar wordt hij toch pas in 882 door zijn (achter) neef Godfried opgevolgd. Er is nog wel een verhaal over Rorik uit de zogeheten Vita Sint Adalberti.³⁴

Afbeelding 16 Adalbertusput, ontstaan bij de translatie van het lichaam van Adalbertus in het oude Egmond

Hallum lag zoals gezegd vlak bij het oorspronkelijke Egmond waar de kerk of kapel boven het graf van Adalbert was gebouwd. Die kerk zou door overstuivingen geheel zijn bedolven en Rorik gaf zijn manschappen opdracht om de dit de volgende dag te gaan ontgraven. De dag erna bleek het zand reeds te zijn verdwenen door goddelijke tussenkomst van Adalbert zelf. Dit ongetwijfeld opgedirkte verhaal bevat een kern van waarheid vanwege het ontstaan van de jonge duinen aan de kust en de daaraan gepaard gaande overstuivingen in het achterland. De vorming van de jonge

³⁰ Koch A.C.F. OHZ nr. 28

³¹ De naam betekent letterlijk; *Eiland in het moeras*. Vergelijk Warmond < *moeras bij de War* (waternaam) of Moermond < *moeras-moeras*, of Ascmannedilf < *sloot door het moeras, begroeid met essiebomen*. Wortel; Mond uit Man. < informatie uit de powerpoint presentatie *Noordzeegermaans* door Aad van der Geest 2025.

³² Lotharius I was èèn van de drie zonen van Lodewijk de Vrome. De anderen waren Karel de Kale en Lodewijk de Duitser. Lodewijk de Vrome wilde in principe zijn hele rijk overdoen aan zijn zoon Karel de Kale, waarop een broederstrijd ontstond. Lotharius I zocht steun bij de Noormannen om er zijn voordeel mee te doen en sloot verbonden met hen. Later bij het verdrag van Verdun in 843 kreeg hij het Middenrijk, Lotharingen, toebedeeld.

³³ Hallum betekent letterlijk hal of verblijfplaats van een lokale of regionale machtshebber.

³⁴ Vita Sancti Adalberti, door Ruopert van Mettlach, a.d. 993. Nederlandse vertaling G.N.M. (Jurjen)Vis 1988.

houten nonnenklooster rond 950 vervangen door een stenen gebouw. De nonnen werden van Egmond naar Bennebroek bij Haarlem ondergebracht en vervangen door Benedictijner monniken uit Gent.

Een stenen bastion bevolkt door mannen, bood meer weerstand tegen kwaadaardige invloeden van buitenaf. Het moet volgens Melis Stoke een behoorlijke klus geweest zijn, alleen al om de benodigde stenen ter plekke te krijgen en duur; *Een Godshuys van steine al, dat van coste niet was smal.*³⁷ Het zou de eerste stenen abdij van het westelijk kustgebied worden. Een spiritueel centrum van devotie en gebed en een verheerlijking van de (toen nog) West-Friese gravenfamilie. Een bedevaartsplaats waar de relieken van Adalbert en vanaf ca. 975 ook die van Jeroen, vele pelgrims trok. De overblijfselen van Jeroen waren heel strategisch reeds vóór de officiële inwijding van 975 naar Egmond overgebracht. Egmond was de eerste en daarmee de oudste abdij van het westelijk kustgebied. De graven van het latere Holland konden nu wedijveren met de andere reeds bestaande graven en vorstenhuizen. Dirk en Hildegard schonken de abdij een kostbaar met goud beslagen evangelieboek, een even kostbaar altaar tafereel, benevens de tol van Alkmaar. In het Rijnland de tienden van onder anderen de kerken van Voorhout en Noordwijk.

De eerste abdij in het Rijnland, die van Rijnsburg, dateert van het jaar 1133 maar de historie ervan begint (ook al?) in het jaar 975. In dat jaar verslaat Dirk II de West Friezen?³⁸ bij Rijnsburg en vernoemt de kapel in de Ringwalburcht van Rijnsburg naar de Heilige Laurentius. De overwinning werd blijkbaar op de naamdag van deze heilige behaald, te weten; 10 augustus. Op het oudste deel van de Goederenlijst van St. Maarten heette Rijnsburg nog Rothulfuashem (Rudolfsheim). In de 9^e eeuw had het westelijk kustgebied nogal eens te duchten van Viking bezoeken. Mogelijk werd er destijds aan een zijsprank van de oude Rijnmond bij dit Rothulfuashem een ringwalburcht ter bescherming opgeworpen die de naam Rijnsburg meekreeg. De datering van deze ringwalburcht staat echter niet vast, maar kan door Gerulf zijn aangelegd ter bescherming van deze Rijnmond tegen overvallen van de Vikingen. Dit zou dan op zijn vroegst zijn gebeurd na

Afbeelding 18 Fragment van de kaart van West en Centraal Frisia in de 10e eeuw door S. de Bruijn, G.J. de Langen en J.A. mol. *Fryske Akademy. De Vrije Fries 110 (2020) We zien; West-Frisia bestaande uit de oorspronkelijk kerngebieden Rijnland en Kennemerland. Daarnaast de later verworven gebieden Maasland en de Texelgouw.*

het jaar 885 of 889.³⁹ Het feit doet zich echter voor dat de Viking Raids hier in de 10^e eeuw behoorlijk afnamen. Geregistreerde vermeldingen zijn er niet tot nauwelijks. De focus lag begin 10^e eeuw vooral op Vlaanderen en Noordwest Frankrijk, waar in 911 het gebied dat wij nu Normandië noemen, aan hen werd afgestaan. Dat is ook de reden waarom het

³⁷ Rijkroniek Melis Stoke 1983. Pagina 30-32

³⁸ Waren dit West Friezen zoals wij die tegenwoordig zo noemen, of waren het Kennemer Friezen uit West Frisia?

³⁹ Vóór die tijd was dit het domein van Rorik, Harald en Godfried.

nog steeds zo heet. Bovendien bekeerden veel Viking leiders zich tot het Christendom. Eind 10^e eeuw was het vooral in Engeland raak waar Angelsaksen en Vikingen elkaar bestreden om landbezit. Op het jongste deel van de Goederenlijst heet het reeds; (in een ander handschrift) Hrothaluashem quod modo dicitur Rinasburg⁴⁰. Het gebied ten noorden van de oude Rijnmond was van oorsprong reeds Karolingisch Koningsgoed geweest waarop de latere machthebbers voortborduurden. Dirk II had in de buurt van Rijnsburg naar zeggen een jachtgebied.

Het vreemde van dit verhaal is echter de strijd van Dirk II tegen de West Friezen (of de Kennemer-Friezen van West-Frisia?) op 10 augustus 975. In de middeleeuwen was de hooimaand in juni en werden in dezelfde maand de schapen geschoren. In de herfst werden de erwten en bonen binnengehaald. November en december golden in het algemeen als slachttijd. Augustus was echter de tijd van de graanoogst van tarwe en rogge. Haver en gerst werden meestal in september geoogst. In de zomer en vroege herfst werden er in de middeleeuwen over het algemeen geen veldslagen uitgevochten omdat het landvolk dat mee moest vechten, op de velden nodig waren. Wat deden de aanvallers in augustus dan zo ver van huis? De oogst kan nog niet binnengehaald zijn geweest, noch kan die al mislukt zijn, wat een plundertocht zou kunnen verklaren. Ongetwijfeld is men per schip zuidwaarts gevaren omdat het de enige manier is om de buit van plundertochten mee terug naar huis te nemen. Te voet gaat dat immers niet. Klimatologisch onderzoek naar de zomer van 970 - 975 aan de Hollandse kust heeft uitgewezen dat er destijds een gematigd klimaat heerste, warm maar niet extreem heet. Mogelijk had men meer zonuren, maar wel stabielere weer door middeleeuwse opwarming. De hele affaire zelf doet nog het meest denken aan een Viking Raid après la lettre.

Aan de andere kant is er een verhaal over dezelfde gebeurtenis maar met een andere context. Het gebied rond de oude Rijnmond zou tot ca. 970 min of meer onder gezag van de Utrechtse bisschop zijn gevallen. Dit veranderde toen Dirk II hier zijn invloed zou doen gaan gelden. De lokale en regionale bevolking zou hiertegen in verweer gegaan zijn en kwam het tot de gewraakte veldslag van het jaar 975. Dit is al eveneens een vreemd verhaal, omdat Gerulf al in het jaar 885 graaf over dit gebied was en in 889 ook nog persoonlijke bezittingen in hetzelfde gebied verkregen had. In 985 kreeg Dirk II ook nog eens een aantal voormalige leengebieden in eigendom van de Duitse koning Otto III. Dit waren; het gebied Maasland tussen de rivieren Liora (de Lier) en Hsila (Hollandse IJssel), Villa Sunnimeri (het akkerbouw complex Zonnemaire, op het huidige Schouwen-Duiveland), het gebied tussen de rivieren Medemelacha (de Middenleek)⁴¹ en Chinnelosara Gemerchi (grensrivier, de Keen/Keins, die het gebied afwaterde in wat nu min of meer de kop van Noord-Holland is.) Kinheim (Kennemerland) en Texla (Texel)

In het graafschapje aan het einde van de Rijn hadden de Gerulfingen derhalve al sinds 885 vaste grond onder de voeten. In zo'n honderd jaar hadden de toenmalige graven al een behoorlijk grondgebied bij elkaar weten te sprokkelen. Het is nu de hamvraag tegen wie Dirk II in 975 bij Rijnsburg aan het vechten is geweest?

⁴⁰ Rudolfsheim dat tegenwoordig Rijnsburg wordt genoemd.

⁴¹ De waternaam Medemelacha ging over op de nederzetting die er aan lag en werd in de volksmond tot Medemblik, waarbij de B corrupt is, m.a.w. die hoort daar eigenlijk helemaal niet thuis.

1. Waren het de Kennemer-Friezen van West Frisia? (Frisia Ulterior) die last hadden van overstuivingen? Als dat zo was, dan was er bij de burenen echter ook niets te halen geweest.
2. Waren het Friezen uit het gebied dat we tegenwoordig West-Friesland noemen?
3. Was het een late Viking Raid? Rijnsburg was per schip vanuit zee goed bereikbaar.
4. Waren het de lokale/regionale Rijnlandse West-Frisia bewoners?
5. Of was het een late lofzang van latere kroniekschrijvers,⁴² om de inwijding van de abdij in Egmond achteraf nogmaals op te voeren en Dirk II te doen overkomen als een sterk persoon? De overblijfselen van Adalbert en Jeroen waren destijds ook al naar Egmond overgebracht.

De kronieken zijn echter pas van 500 jaar later.

Afbeelding 19 Oorkonde (Bul) van Paus Alexander III van 5 november 1179. Hierin bevestigt de Paus een eerdere afspraak van zijn voorganger, paus Innocentius II, met graaf Dirk VI. Deze waren al in 1140 overeengekomen dat de abdijen van Egmond en Rijnsburg aan de Paus werden overgedragen. Paus Alexander III neemt de abdijen van Egmond en Rijnsburg in bescherming en laat alle goederen aan de abdijen, tegen een jaarlijkse cijns. Nationaal Archief Den Haag

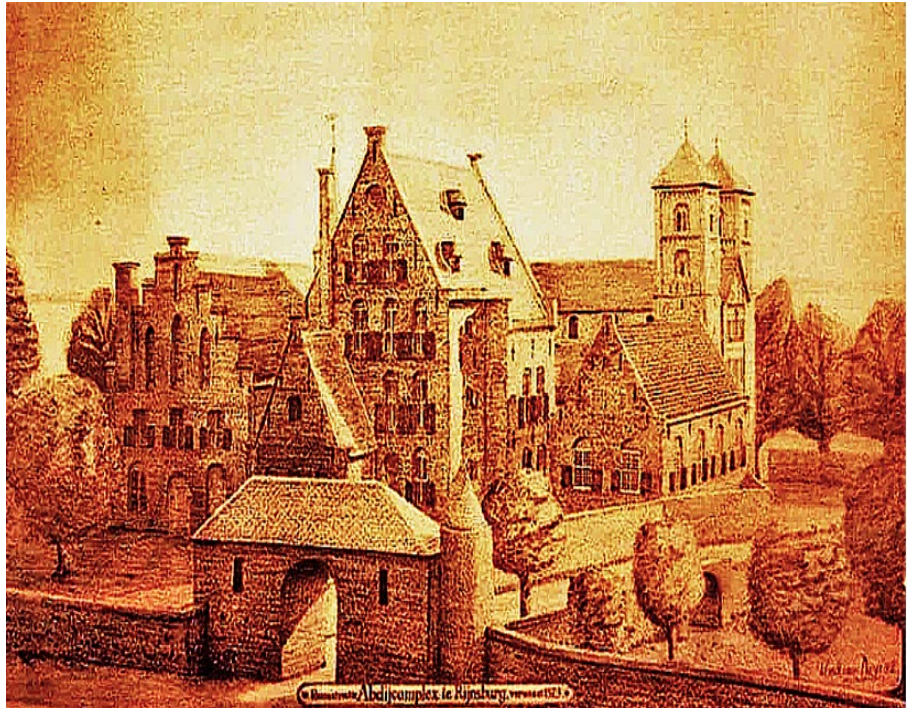
Dirk II zelf, genoot destijds in principe genoeg internationaal aanzien om serieus rekening mee te houden. Zijn vrouw Hildegard was een Vlaamse prinses, zijn jongste zoon Egbert was van 976 tot 977, kanselier van het Duitse Rijk en tot aan zijn overlijden op 9 december 994, aartsbisschop van Trier. Het was deze Egbert die de monnik Ruopert van Mettlach rond 980 naar Egmond stuurde om de levensbeschrijving van Adalbertus op schrift te stellen, de Vita Sancti Adalberti. In 993 zou dit werk zijn beslag hebben gekregen.

We maken een sprong naar 1133 als in Rijnsburg een abdij plus kerk gesticht wordt, in de buurt van de voormalige Laurentiuskerk binnen de

⁴² Johannes a Leydis (eind 15^e eeuw) en Heda (1521)

ringwalburcht. Petronella van Saksen⁴³ de weduwe van graaf Floris II is er de grondlegger van. Op verzoek van Petronella stuurde haar halfbroer, Koning Lotharius II, (van Lotharingen) nonnen uit het Benedictinessen klooster Stötterlingeburg in Saksen, naar Rijnsburg. De abdij zou uitgroeien tot de voornaamste adellijke vrouwenabdij in Holland. Graaf Floris II overleed reeds in 1121 en Petronella was de eerste jaren een kundige regentes voor hun zoontje, de latere graaf Dirk VI.

De oude houten kapel binnen de ringwalburcht werd zoals we al eerder zagen rond 975 opgedragen aan St Laurentius, maar bestond toen al een hele tijd. Wie de eerste patroonheilige was is onbekend. Ongeveer op die plek zou de nieuwe abdijkerk gebouwd worden die in 1133 door bisschop Andries van Cuijk van Utrecht werd ingewijd. De nieuwe kerk was aanvankelijk opgedragen aan de maagd Maria,⁴⁴ maar werd in een later stadium toch weer door St

Afbeelding 20 Abdij en abdijkerk in welstand, midden 16e eeuw. Afbeelding Genootschap Oud Rijnsburg

Laurentius vervangen. Of de bouw van de abdij zelf toen al helemaal af was is een open vraag. Sophie van Rheineck, de vrouw van Dirk VI heeft er later blijkbaar nog wat aan gesleuteld. Na de dood van Dirk VI in 1157 heeft zij onder andere aan de kerk zelfs twee zijbeuken laten bouwen, ongetwijfeld met een altaar ter nagedachtenis aan haar man.

Lotharius II, de halfbroer van Petronella van Saksen en koning van het middenrijk Lotharingen tot aan zijn dood in 1169, heeft meer voor het geloof in het westelijk kustgebied betekend dan velen weten. In 1138 gaan Dirk VI en zijn vrouw Sophie van Rheineck (Bentheim) op bedevaart naar Jeruzalem, waarna zij in 1140 tijdens de terugreis op audiëntie bij paus Innocentius II worden ontvangen. Dirk VI draagt de abdijen van Egmond en Rijnsburg op aan de Paus en onttrekt ze daarmee definitief aan het gezag van Echternach en Utrecht (zie oorkonde van 5 november 1179). Dirk VI was ook de graaf die de Leidse (houten) burcht liet afbreken om deze door een tufstenen ringmuur te vervangen. Binnenin de ringmuur werd een woontoren gebouwd.

De laatste stuiptrekking van Echternach en Utrecht was, zoals we al eerder zagen in 1148 (pag 11). Echternach werd in 1156 afgescheept met 120 morgen land op Schouwen-Duiveland en ging daar

⁴³ Ook bekend als Petronella van Lotharingen.

⁴⁴ Het is derhalve niet onmogelijk dat de eerste patroonheilige van de oorspronkelijke houten kapel in de ringwalburcht ook al aan de maagd Maria was gewijd, maar dat is in dit stadium niet meer dan een aanname.

waarachtig nog mee akkoord ook⁴⁵. Dit was mede te danken aan de houding van Lotharius II die het voor zijn neef Dirk en zijn halfzuster Petronella opnam.

Hij, als koning van het Middenrijk, waar Holland immers onder viel, ontkende de claims van Echternach en Utrecht op de Hollandse kerken. Dit ten faveure van Holland.⁴⁶ Bovendien werd in 1178 Boudewijn van Holland, de broer van graaf Floris III, de nieuwe bisschop van Utrecht.

Meteen het jaar daarop keert de rust in het westelijk kustgebied van Holland, door middel van de oorkonden van 1140 en 1179, terug. De kerstening heeft zijn vruchten afgeworpen. Rijnland kan zich opmaken voor de toekomst, maar dat zou meer met een andere strijd te maken gaan hebben nl. het gevecht tegen het water.

⁴⁵ Eerlijk gezegd konden ze ook niet veel anders en was het eigenlijk nog dik betaald ook. De Hollandse kerken vielen oorspronkelijk onder het bisdom Utrecht en niet onder de abdij van Echternach.

⁴⁶ Sinds 1101 werd het gebied van Rijnland en Kennemerland, onder graaf Floris II, officieel Holland genoemd. In een oorkonde van dat jaar uitgevaardigd door bisschop Burchard van Lechsgemünd, stond; Florentius Comes de Hollant. Het was ook deze Floris II die in Holland veel houten kerken liet afbreken om ze te vervangen door (tuf) stenen kerken.